

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Гаврилюк Н.А., Маничев В.И., Недопако Д.П. и др. Участок черной металлургии на Каменском городище // АБУ 2001-2002 pp.: 36. науч. пр. – Київ. – 2003. – С.80-85.
2. Гошкевич В.И. Летопись музея за 1914 год. – Херсон. – 1916. – Вып. 6. – 48 с.
3. Граков Б.Н. Каменское городище на Днепре // МИА. – 1954. – № 46. – 240 с.
4. Довженко В.И. Отчет Горностаевской археологической экспедиции 1953 г. о раскопках татарского города в урочище «Большие кучугуры» в Днепровских плавнях Запорожской области / НА ІА НАНУ. – № 1953/2, ф.е. № 2217. – 44 с.
5. Довженко В.И. Татарське місто на Нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // АП УРСР. – 1961. – Т. X. – С.175-193.
6. Довженко В.И. Про типи городищ Київської Русі // Археологія. – 1975. – Вип. 16. – С.3-14.
7. Древнерусские поселения Среднего Поднепровья (Археологическая карта). – Киев. – 1984. – 196 с.
8. Егоров В.Л. География городов Золотой Орды // СА. – 1977. – № 1. – С.114-125.
9. Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII-XIV вв. – Москва. – 1985. – 246 с.
10. Єльников М.В. До проблеми вивчення пам'яток золотоординського періоду у Нижньому Подніпров'ї // Музейний вісник. – Запоріжжя. – 2004. – № 4. – С.40-55.
11. Ильинский В.Е. Городище XIV-XV вв. на о. Хортица // Тез. науч. докл. и сообщ. «Вестник краеведа». – Запорожье. – 1991. – № 2. – С.16-17.
12. Ильинский В.Е., Козловский А.А. Золотоординское поселение на о. Хортица // Древности Степного Причерноморья и Крыма. – Запорожье. – 1993. – Т. IV. – С.250-263.
13. Каталог Екатеринославского областного музея им. А.Н. Поля. Археология и этнография. – Екатеринослав. – 1910. – 426 с.
14. Козловський А.О. Историко-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. – Київ. – 1992. – 184 с.
15. Козловський А. Південне Подніпров'я в докозацьку добу // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва: 36. науч. ст. – Київ. – 1993. – Вип. 2. – С.9-14.
16. Козловський А.О. Населення Південного Подніпров'я і формування запорозького козацтва // Історія Русі-України (Історико-археологічний збірник). – Київ. – 1998. – С.298-304.
17. Козловський А. Населення Південного Подніпров'я в другій половині XIII – середині XV ст. // RUTHENIKA. – Київ. – 2002. – Т. I. – С.127-133.
18. Набиуллин Н. Город Джукетау в XIII-XIV вв. (к проблеме перехода домонгольского города в золотоординский) // Татарская археология. – Казань. – 2001. – № 1-2 (8-9).
19. Погребова Н.Н. Отчет о раскопках Знаменского (акрополь Каменского) городища в 1952 году / НА ІА НАНУ. – № 1952/436, ф.е. № 1929. – 36 с.
20. Погребова Н.Н. Средневековые памятники на скифских городищах Нижнего Днепра // КСИА. – 1962. – Вып. 89. – С.15-21.
21. Сердюков Д.Я. Раскопки в Каменке // ОАК за 1899 г. – Санкт-Петербург. – 1900. – С.28-37.
22. Сердюков Д.Я. Раскопки в Каменке // ОАК за 1900 г. – Санкт-Петербург. – 1902. – С.33-36.
23. Сокульский А.Л. К локализации летописного Олешья // СА. – 1980. – № 1. – С.64-73.

24. Федоров-Давыдов Г.А. Монгольское завоевание и Золотая Орда // Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья. – Москва: Наука. – 1981. – С.229-236.
25. Федоров-Давыдов Г.А. Золотоордынские города Поволжья. – Москва. – 1994. – 232 с.
26. Федоров-Давыдов Г. Некоторые итоги изучения городов Золотой Орды на Нижней Волге // Татарская археология. – Казань. – 1997. – № 1. – С.88-100.
27. Федоров-Давыдов Г. Золотоординский город и Дешт-и-Кыпчак в первой половине XIV в. // Татарская археология. – Казань. – 2004. – № 1-2 (12-13). – С.6-47.
28. Эварницкий Д.И. Дневники раскопок // Труды XIII АС. – Москва. – 1907. – Т. I. – С.118-157.
29. Fedorov-Davydov G.A. Städte der Goldenen Horde an der unter Wolga / Materialien zur Allgemeinen und Vergleichenden Archäologie. – München. – 1984. – 131 p.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Єльников Михайло Васильович – науковий співробітник наукової лабораторії археологічних досліджень Запорізького національного університету.

Георгій Козубовський (Київ)

ПРОБЛЕМА ДАТУВАННЯ УКРАЇНСЬКИХ СТАРОЖИТНОСТЕЙ XIV- XV СТ. ЗА МОНЕТНИМИ ЗНАХІДКАМИ

В публікації розглядаються можливості нумізматичного матеріалу для датування археологічних комплексів XIV-XV ст. Визначаються хронологічні межі використання основних груп монет в різних регіонах України.

В публікації рассматриваются возможности нумизматического материала для датировки археологических комплексов XIV-XV ст. Определяются хронологические границы использования основных групп монет в разных регионах Украины.

При датуванні окремих пам'яток та категорій археологічних знахідок науковці часто звертаються до нумізматичних джерел. Сучасних дослідників вже не влаштовує широке датування пам'яток та археологічних знахідок в межах століття, а то й двох. За винятком території Криму, де добре збереглися і протягом значного часу планомірно вивчаються пам'ятки XIV-XV ст., дослідження українських старожитностей цього періоду залишається досить обмеженим.

В останні десятиріччя значною мірою підвищився інтерес до пам'яток цього часу. На багатьох з них знайдено багато нового цікавого матеріалу, в тому числі нумізматичного.

Значну кількість нових нумізматичних колекцій цього періоду виявлено при дослідженні городищ на Буковині [19, 78-114], у Львові [24, 617-636], на Поділлі [21, 109-110]. Цікаві матеріали отримані під час розкопок у м. Києві: на території Михайлівського Золотоверхого Собору, в Лаврі, на Подолі [17; 10; 12, 114-115]. Введено до наукового обігу нумізматичні знахідки з

розкопок ґрунтових некрополів біля с.Торговиця на Кіровоградщині [3, 44–45, 60–61,72] та Мамай–Сурка на Запоріжжі [6, 63–70].

Опрацьовано та опубліковано багато нових нумізматичних джерел з України та сусідніх держав – Росії, Польщі, Литви, Чехії, Молдови.

В сучасній історіографії визначаються основні принципи нумізматичної хронології для східноєвропейських пам'яток більш раннього часу [2, 61–62; 23, 86]:

1. Враховувати склад і особливості монетного обігу даного історичного періоду.

2. Ступінь точності датування археологічної пам'ятки за монетою залежить від інтенсивності надходження монет.

3. Час надходження монети від місця карбування до місця обігу в періоді активного надходження монетного срібла був дуже незначним, іноді кілька років.

4. Проміжок часу від карбування монети до потрапляння до даного комплексу можна приблизно вирахувати, використовуючи дані скарбів певного періоду. Ймовірно, монета випадала з грошового обігу в час, коли монети даного типу обертались в найбільшій кількості.

5. Підходити до монети з врахуванням її призначення в даному комплексі.

Окреме місце посідають монети, знайдені в похованнях, які розподіляються на дві великі групи: монети – "обол мертвих" і монети – прикраси.

Якщо монети – "обол мертвих" часто потрапляють до поховань невдовзі після їх карбування, то монети–прикраси можуть відставати від часу випуску на кілька століть. Непоодинокі випадки, коли монети–прикраси XI ст. знаходилися в похованнях XIII–XIV ст. [22, 72].

При датуванні українських знахідок XIV–XV ст. привертає увагу наявність багатьох локальних зон обігу з власними особливостями.

Золотоординські, чеські, польські, литовські, молдавські, руські (львівські), київські, сіверські, гірейські, генуезько-татарські та інш. монети мають свою специфіку і хронологічні параметри обігу в різних регіонах України.

Тривале перебування більшості українських земель у складі Золотої Орди обумовило використання двох основних номіналів: срібного дірхема та мідного пулу.

Наявність конкретної дати (за роком хіджри) на золотоординських монетах робить їх надзвичайно інформативним джерелом в датуванні археологічних комплексів.

Розроблена періодизація грошового обігу в Золотій Орді коригується для різних регіонів величезної держави [32, 45–60].

Монетне карбування в Золотій Орді поділяється на чотири великих періоди згідно з грошовими реформами:

1 період друга половина XIII–1310/1311 рр.

2 період – 1310/1311–1380/1381 рр.

3 період – 1380/1381–1399/1400 рр.

4 період – 1399/1400–XV ст.

Скарби срібних монет фіксують надзвичайно довгий час обігу дірхемів, протягом всього періоду між реформами.

Стабільність дірхема порушилася в 60–70 – х рр. XIV ст. Це пов'язується з кризовими явищами в Золотій Орді і формуванням власних грошових систем в різних регіонах. Натомість мідні монети практично кожне десятиліття змінювали свій вигляд і вагові норми. На відміну від скарбів срібних монет в знахідках мідних монет присутні зразки одного чи суміжних випусків.

Суттєво вплинуло на грошовий обіг існування в степах України ставки нового золотоординського угруповання – Мамасвої Орди, яка сучасними дослідниками пов'язується з Кучугурським городищем в Запорізькій обл. [5, 175–193; 4, 152–158].

Орда була місцем регулярного карбування монет в 1365–1380 рр. Викарбовано величезну кількість дірхемів від імені ханів Абдуллаха (1361–1370) і Мухаммед–Буляка (1370–1380), а також кілька типів мідних дірхемів. Наприкінці 60–70 рр. XIV ст. ординські дірхеми повністю переважають в грошовому обігу України. За реформою Тохтамиша 1380/1381 рр. всі європейські міста Золотої Орди і Закавказзя карбують монету за єдиною ваговою нормою. Такі монети витісняють попередні випуски з обігу.

На території Центральної України, за окремим винятком, не зафіксовано знахідок джучидських монет, датованих до 60–х рр. XIV ст. Хоча в скарбах Середньої Наддніпрянщини 60–80 х рр. XIV ст. присутні монети, карбовані за Узбека (1313–1339) та Джанібєка (1340–1357), зустрічаються поодинокі знахідки монет 60 –х рр. XIV ст. [15, 51; 18, 168–169]. В той же час в південній, степовій частині України знахідки джучидських монет першої половини XIV ст. не є поодинокими [29, 168–169; 32, 92–95].

Певною ознакою грошового обігу Правобережжя цього часу є відсутність мідної золотоординської монети північніше Уманщини. В той же час в похованнях степових некрополів та в районі поселень такі монети зустрічаються досить часто.

Дослідники зазначають, що монети зустрічаються, в похованнях як кочового, так і осілого населення. В усіх випадках орієнтації могил, крім північної, що вважається ознакою поховань монгольських племен, зустрічаються монети. Найбільша кількість зафіксованих поховань з монетами припадає на 1340–1360 роки. Найпізніші датуються 20–ми рр. XV ст. [20, 284–285].

Окреме місце посідають наслідування золотоординським монетам. З наслідуваннями пов'язується початок карбування власної монети в Рязанському, Московському, Нижньгородському князівствах [34, 120; 30, 53; 31, 15].

Виділяються окремі групи кавказьких, молдавських, наслідувань [17, 82–84; 25, 46–47]. В значній кількості такі монети знаходять на золотоординських поселеннях та городищах [9, 320–321, 324; 16, 84–85].

Наслідування окремим типам золотоординських монет відомі і серед українських знахідок. Так, крихітні монетки–наслідування гулістанських дірхемів Джанібєка від 752 та 753 р.х. (1351–1353) було віднесено до першої групи карбування у Київському князівстві за Володимира Ольгердовича (1362–1394).

Останнім часом на території України ще зафіксовані повідомлення про знахідки подібних наслідувань [34, 86–87]. Монета такого типу виявлена в руїнах господарської будівлі городища Зелена Липа на Буковині [19, 82].

Наслідування, які пов'язуються з територією Сумської області (?), відносять до локального карбування в північних землях Київського князівства в 1354–1363 рр. [34, 86–87].

Не заперечуючи можливості виготовлення наслідування монетам Джанібєка в різних місцях Східної Європи, слід зазначити, що виділена київська група різниться за метричними та стилістичними ознаками. Частина монет походить зі скарбу, знайденого неподалік від Києва, разом з широко відомими типами київських монет. Скарб датується за кількома дірхемами Тохтамиша самим початком 80-х років, хоча й містить монети Джанібєка та інших ханів 60–70-х рр. [11, 6–9]. Подібна монета була знайдена в похованні одного із саркофагів Успенського собору Києво–Печерської Лаври, який пов'язується з усипальницею Ольгердовичів [8, 78–79; 12, 114–115].

Серед скарбового матеріалу України та поодиноких знахідок зустрічаються наслідування дірхемам Абдуллаха та Мухаммеда Буляка. Монету типу наслідувань Джанібєка II (1367–1368) (за П.С. Савельєвим) знайдено в районі села Григорівка на Канівщині [18, 168–169].

Абсолютну більшість наслідувань срібним дірхемам виготовлено в 60–80-х рр.. З остаточним утвердженням монет власних типів в 70–80-х рр. XIV ст., грошовою реформою Тохтамиша (1380–1396) і масовим карбуванням дірхема з початку 80-х рр. XIV ст. потреба в карбуванні таких наслідувань просто зникає. Тож і більшість знахідок з такими монетами датується до початку 80-х рр.

Наслідування мідним пулам з території України репрезентовані типами з двоголовим орлом та квітковою розеткою. Такі монети відомі в похованнях могильника біля с. Торговиця на Кіровоградщині [3, 44–45, 60–61], на городищі Зелена Липа на Буковині [19, 93], на городищі Балаклея на Миколаївщині [16, 84–85].

В історіографії не існує узгодженої думки з приводу місця і емітентів таких монет [1, 351; 9, 335]. Більшість дослідників датує їх 50–60-ми рр. XIV ст. Напевно, на різних пам'ятках час виготовлення таких монет трохи різнився. Але як міська монета наслідування мідним пулам могли з'явитися тільки в містах з розвинутими традиціями обігу мідної монети.

На відміну від власних сіверських монет Дмитра Корибута Ольгердовича (1380–1393) [11, 3–10] та подільських– Костянтина Коріятовича [21, 109–110], які є раритетами, київські монети Володимира Ольгердовича (1362–1394) репрезентовані більше ніж 1200 одиницями [10]. Розділені на 7 основних типів. В скарбовому матеріалі не зустрічаються пізніше середини 90-х рр. XIV ст.

Обмежені хронологічно роками їх випусків і регіональні галицькі (руські монети). Карбовані від імені Казимира III (1353–1370), Владислава Опольського (1372–1378), Людовіка Угорського (1370–1382, 1386) та Владислава Ягайла (1388–1408) [14, 636], галицькі монети були поширені в Галичині та Західній частині Поділля. Монети перших трьох володарів зустрічаються в одних скарбових комплексах з празькими грошами Вацлава II (1300–1305), Яна Люксембурзького (1310–1346) та Карла I (1346–1378), з польськими монетами XIV ст. і здебільшого обмежуються XIV ст. Натомість, руські монети Владислава Ягайла зустрічаються поруч польської монети, та празьких грошів Вацлава IV (1378–1419). Слід додати, що знахідки мідних галицьких монет зустрічаються рідше, але точніше датують археологічну пам'ятку.

Абсолютну більшість знахідок XIV–XV ст. з території України складають празькі гроші [13, 65]. Для різних регіонів України були свої особливості надходження і обігу празьких грошів [28, 55–57].

На західноукраїнських землях празький гріш з'являється вже на початку XIV ст., за Вацлава II (1300–1305) та Яна Люксембурзького (1310–1346). Такі монети знайдені в складі скарбів, в культурному шарі в заповненні житлових та господарських споруд. Натомість в Центральній та Східній Україні чеські монети поширюються лише за Вацлава IV (1378–1419), причому абсолютно превалюють монети, карбовані після 1405–1407 рр.

В датуванні випуску окремих емісій в рамках правління того чи іншого володаря суттєво допомагають і використовуються багатьма науковцями [27] напрацювання чеських дослідників по хронології і систематизації празьких грошів [39, 71–80; 40, 19–64]. Так, основними хронологічними ознаками виступають деталі корони і лева, розділові знаки між словами легенди, форма та розміри літер, вага та проба монет.

Аналіз скарбового матеріалу свідчить, що монети Вацлава II, Яна I Люксембурзького і Карла IV досить часто зустрічаються в одних скарбових комплексах. Натомість, в знахідках, датованих за наймолодшими монетами Вацлава IV (1378–1419), монети Вацлава II та Яна I Люксембурзького

складають дуже незначний відсоток. Абсолютна кількість знахідок XV ст. містить празькі гроші Вацлава IV, карбовані в перші десятиліття XV ст.

В період гуситських війн і міжусобиць (1419–1457), карбування грошів зупинилися. Монети Георгія Подебрада (1457–1471) і Владислава II (1471–1516), якими продовжилося карбування празьких грошів в Чехії, в українських знахідках відомі лише в окремих випадках. Період обігу празьких грошів Вацлава IV був значним, але обмеженим. Скарбовий матеріал свідчить, що в останні десятиріччя XV ст. більшість празьких грошів вийшли з обігу. Практично немає їх в одних скарбових комплексах з польськими та литовськими монетами Яна Ольбрахта (1492–1501) та Олександра Ягелона (1501–1506), які складають більшість українських знахідок початку XVI ст.

Крім празьких грошів, грошовий ринок XV ст. визначали польські денарії та напівгроші, литовські денарії, гірейські акче та золотоординські дірхеми.

Польські монети, були поширені в Галичині та на Поділлі. Такі монети зустрічаються в культурних шарах міст, замків, підзамчч.

Розроблені польськими дослідниками основні критерії для датування монет польських королів суттєво допомагають у визначенні часу випуску монети [38].

З найдавніших литовських монет на Україні були поширені емісії типу "Колумни" – "спис з хрестом". Такі монети, концентруються в районі Києва та Луцька. Більшість сучасних дослідників вважають їх карбованими за Вітовта (1392–1430). В рамках його правління роки емісії таких монет залишаються дискусійним питанням [36, 154; 35, 68–70]. Наявність подібних монет в скарбах, датованих 40–ми рр. XV ст., свідчить про їх участь в грошовому обігу до середини XV ст. Саме першою половиною XV ст. можуть датуватися й відповідні археологічні комплекси з такими монетами.

По одній литовській монеті відомо у двох скарбах: "печать" – "спис з хрестом" у складі Боршівського скарбу початку 80–х рр. XIV ст. та "Погонь" – "щит з подвійним хрестом" у складі Сосницького скарбу, датованого 1393/1394 рр. В історіографії розбіжності в датуванні таких монет доходять до 50 років і більше. В данному випадку українські знахідки дозволяють підтримати найдавніші датування таких монет.

Литовська монета типу "колумни" – "Погонь", знайдена в рушеному шарі могильника біля церкви Феодосія в Києві, єдина зафіксована знахідка подібної монети в Україні [10, 12].

Серед матеріалів Київщини та Поділля зустрічаються гірейські та кримсько-генуезькі монети. Наявність дат на гірейських акче часто допомагає у датуванні монетних комплексів другої половини XV ст. Аналіз знахідок свідчить, що поширення на українських землях Великого князівства

Литовського такі монети набувають в останній чверті XV ст. за правління Менглі-Гірея (1467–1515).

В нумізматиці України цього періоду ще дуже багато дискусійних і нез'ясованих питань, особливо що стосується золотоординських монет [26, 72–88].

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Абызова Е.Н., Травкин С.Н. Некоторые особенности медных джучидских монет с поселения Костешты (Бессарабия) // Степи Европы в эпоху средневековья. Т. 1.–Донецк, 2000.–С.351–359.
2. Берга Т.М. Монеты в археологических памятниках Латвии IX–XI вв.–Рига, 1988.
3. Бокій Н., Козир І. Комплекс золотоординського часу біля с.Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація) // Центральна Україна за долби класичного середньовіччя: студії з історії XIV ст.–К., 2003.–С.40–83.
4. Григорьев А.П. Золотоординский город Орда // Ученые записки ЛГУ. Востоковедение.– Л., 1990.– Вып. 16.– С. 152–158.
5. Довженко В.Й. Татарське місто на нижньому Дніпрі часів пізнього середньовіччя // АП УРСР.– 1961.– Т.10.– С. 175–193.
6. Ельников М.В., Локарев С.К. Золотордынские монеты из могильника Мамай Сурка // Нова парадигма. Запоріжжя, 1997.– Вып. 5.–С. 63–70.
7. Ивакин Г.Ю. Киев в XIII–XV веках.– К., 1982.
8. Івакін Г.Ю., Балакін С.А. Археологічні дослідження Успенського собору у 1998 р. // Археологічні дослідження в Україні 1997–1998 рр.– К., 2000.–С.78–79.
9. Клоков В.Б., Лебедев В.П. Джучидские монеты с Водянского городища // Степи Европы в эпоху средневековья.– Донецк, 2000.– Т. 1.– С.303–343.
10. Козубовский Г.А. Находки монет XIV–XV ст. на территории Киева.– Киев, 1991.
11. Козубовський Г.А. Сіверські монети XIV ст.–Київ, 1992.
12. Козубовский Г.А. Новые монетные находки XIV–XV ст. в Киеве // X Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений.–Псков, 2001.–С.114–115.
13. Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму.– К., 1971.
14. Крижанівський А. Хронологія діяльності Львівського монетного двору в XIV–XV ст. // До джерел. Збірник праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя.– Київ–Львів, 2004.–С.617–636.
15. Кубышев А.И. Раскопки средневекового поселения XI–XV вв. у с. Комаровка // АИУ.– 1967–1968.– Вып.2.– С. 49–51.
16. Кухар-Онишко Н.А., Травкин С.Н. 2003. О новой находке золотоординских монет в Николаевской обл. // Одиннадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений.– СПб, 2003.– С. 84–85.
17. Лебедев В.П., Павленко В.М. Неизданные джучидские медные монеты из Маджар // Двенадцатая Всероссийская нумизматическая конференция. Тезисы докладов и сообщений.–М., 2004.–С.82–84.
18. Петрашенко В.А. Древнерусское село по материалам поселений у с.Григоровка.– К., 2005.
19. Пивоваров С. Нумізматиці пам'ятки Буковини.–Чернівці, 2002.
20. Пигарев Е.М. Монеты в погребениях Золотой Орды // Степи Европы в эпоху средневековья.– Т. 1.– Донецк, 2000. С.283–300.